

Věty podle postoje mluvčího

Věty z hlediska komunikační situace lze velmi zhruba dělit na následující typy:

1. oznamovací
2. tázací
3. rozkazovací/přací

V hlavních rysech mají tyto typy vět stejné vlastnosti jako v nové češtině.

1. Oznamovací věty

V neutrálních kontextech se vyznačují objektivním slovním pořadem (od nejméně informačně závažných jednotek po jednotlivky informačně nejvíce závažné, tj. téma – réma / fokus – topik / východisko – jádro atd.).

Mírné odlišnosti je možno pozorovat v distribuci indikativu a kondicionálu.

a) indikativ se ztvárňoval děje/stavy pojaté jako reálné,

- (1) *Za dávných časův, za nichžto kralováše Maximianus ciesař, byl jeden velmi vzácný bohatec jmenem Dioskorus v tom městě, ješto Nikomedia slóve, a byl pohan a křesťanské viery veliký protivník* PasMuz

b) kondicionál ztvárňoval děje/stavy pojaté jako v nějakém smyslu nereálné, nějak podmíněné, kontrafaktuální, žádoucí nebo signalizoval, že jde o nesmělé tvrzení:

- (2) *lépe by bylo orati než v neděli tancěvati* Hrad
(3) *tak by mně se zdálo* LegKat
(4) *běžechomy, jako bych se vstekli* Hrad
(5) *snad by ho (Neguzar Filotu) tu byl zabil, by jemu rány neoslabil* Amintas Alx

Tato jeho významová stránka se projevuje zejména v kompletivních větách:

- (6) *a otázal jich, byla-li by to pravda* CestMil
(7) *Ty pravíš, bych já blúdil* LegKat
(8) *... víš, jakýť jsou zde noviny nejistý, i taky praví, že by měli sem soldáti... přitáhnouti* ČernZ

Ve zvolacích větách se stejně jako v nové češtině zpravidla objevovalo tázací zájmeno a píslovce. Lze předpokládat, že tato jejich funkce byla podpořena specifickou intonací:

- (9) *Ó, synáčku, kakos se zle na takú cestu připravil!* OtcB

Od 15. stol. se na místě *kako*, *kaký* začalo užívat *jako*, *jaký*.

- (10) *kako divné jest tvé jmě* ŽatWitt
(11) *jak důstojné jest jméno tvé* BiblKral

Ve zvolacích větách se objevují již v nejstarší době infinitivy:

- (12) *Petra na kříži oběsili a ty pak na ty dni tak hanebně tělu povoliti?! Rok*

2. Tázací věty

2.1 Doplnovací otázky

Jsou vždy uvozeny tázacím zájmenem nebo příslovcem.

Během historického vývoje se příliš neměnily:

- Jak již bylo řečeno, *kako*, *kaký* bylo nahrazeno v 15. stol. tvarem zájmenem *jak*, *jaký*. Tázací *kakový* zaniklo a *ký* změnilo funkci a význam.

- Tázací *čemu* a *poč* ustoupilo příslovcí *proč*.

- (13) *Milá matko, čemu prosíš a svú prosbu ke mně vzosíš?* LegKat
(14) *Poč sem dete?* KázDzik
(15) *I nenieť poč tohoto světa milovati, nedržít viery k svým přátelóm* ŠtítSvát

2.2 Zjišťovací

Podobně jako v nč. jsou doloženy bez tázacího výrazu – opět je nutno předpokládat, že se na jejich signalizaci podílela intonace:

- (16) *Neb žádné stvořenie, což ho jest Buoh na světě stvořil, sobě podobného neučinil, jedno samého člověka; i chceš, by to Buoh přezřel, aby ty se sám zavedl?* Tkadl

V hlavních zjišťovacích otázkách se objevují specifické tázací výrazy:

a) Enklitikon *li*, které se původně mohlo objevovat i po jiných slovních druzích než je sloveso:

- (17) *Synu, Jene, přijalo-li se jest to dřěvo, či nic?* OtcB
(18) *Rubíne, skoro-li mé masti budú* Mast

V samostatných otázkách zaniklo v 19. stol. V závislých otázkách je v moderní češtině užíváno jen po slovesném tvaru.

V kombinaci se sponovým slovesem *být* ve 3. os. vzniklo tázací *jestli* (stejným způsobem jako podmínkové *jestli*).

Jeho vznik si lze představit následujícím způsobem.

Ptal se, jest-li doma ? → Ptal se, jestli doma? → Ptal se, jestli je doma?

Tzn. dlouho bylo chápáno jako kompozicionální, tj. spojení tvaru slovesa *být* a tázací částice.

(19) *Ptal se, jest-li vstali Tomsa*

b) Podobný vývoj lze pozorovat u tázacího **zda**, které se ve stč. vyskytuje v celé řadě podob *zda* (též *zdali*, *za(t)*, *aza*, *azda*, *izda*) – citově zabarveno s významem ‚což, cožpak, zdalipak‘:

(20) *Zda mníš, by u pekle viac netrpěl, než což tuto trpíš?* OtcB

(21) *Izda jsem psem, že s kyjem proti mne jdeš?* BiblOl

V záporné podobě *nezda*, *nezdali* má význam ‚zda ne, zdali ne, což ne; zda, cožpak, přece snad‘:

(22) *Nezda tento jest, jenž sedieše žebřě?* EvVíd

c) Již ve stč. bylo řídko doloženo *či*, které mělo podle J. Bauera dodávat větám emocionální ráz.

(23) *Či sem byl v čem právo mina, že pro mě kto zbyl dědiny bez práva nebo bez viny, a já súd kdy v čem převrátil, by pro to kto sbožie ztratil? Či sem kdy komu povolil, aby kto proň svú krev prolil? Či sem ten byl, na němž ktos by své pokorné nůžil prosby při kterém právě neb súdě, a jáz byl co křivě súdě, mimo právo dary bera? Či plakala vdova která, zbyvši pro mě svého mužě, jenžto mi byl věrně slůžě, a mnú, nepomniece na to, bylo jí sbožie ojtato? Či se stalo kda dědiciu, by pro mě stál v smutném líciu, z svého sbožie jsa vyveden? Alx*

Často se rozšiřovalo o *-li*, časem tato rozšířená forma *čili* převládá.

Ve stč. se kombinovalo s dvojčlennými otázkami *-li – či(li)*, které měly disjunktivní význam.

(24) *Ty vieš a my také, tak li bylo, či nic?* Tkadl

Postupně se z *či* v těchto větách vyvinula disjunktivní spojka *či*.

(25) *Být, či nebýt?*

d) V podobných kontextech se užívala částice **ké(ž)(ť)**, která vznikla z neutra singuláru (nominativu) tázacího zájmena *ký*, *ká*, *ké* (<* *kyji*, *kaja*, *koje*).

(26) *Voda vece proti vínu a dá jemu takovú vínu řkúc: Kéž Náman byl zdráv vínem? Protož ho měl dosti plným činem. Kéžť jest byl zbaven malomoci? Nemohlo jemu toto spomoci. Svár*

Již ve stč. období se pak z tohoto významu tázacího vyvinul význam práci částice (viz níže).

e) **Infinitivní** věty s deliberativním významem (patrně až na prahu nové češtiny):

(27) *Kam jít?*

3. Věty rozkazovací/přací

3.1 Rozkazovací věty

Ve větách rozkazovacích se od psl. období užívalo imperativu.

Staročeský imperativ bylo typické, že disponoval formami 3. os., jak ukazují následující tabulky s imperativy sloves *vésti* a *trpěti*

os.	singulár	duál	plurál
1.	— — —	<i>ved'vě (-va / -ma)</i>	<i>ved'me (-my)</i>
2.	<i>vedi / ved'</i>	<i>ved'ta</i>	<i>ved'te</i>
3.	<i>vedi / ved'</i>	<i>ved'ta</i>	<i>ved'te</i>
1.	— — —	<i>trpivě (-iva / -ima) / trpvě (-va)</i>	<i>trpim (-ime / -imy) / trpme (-my)</i>
2.	<i>trpi / trp</i>	<i>trpta</i>	<i>trpíte / trpte</i>
3.	<i>trpi / trp</i>	<i>trpta</i>	<i>trpíte / trpte</i>

2. a 3. os. = homonymní, a proto byly takové věty s imperativem doplněny ve stč. o podmět:

(28) *panna znamenaj Štít ,ať panna znamená‘*

(29) *Bóh sešli ránu na mě ,ať bůh sešle na mě ránu / trest‘ Alx*

Imparetiv také v 1. os. sg.?

(30) *tehdy cožkoli mluv já, nezjednám-li, co on (dělník najatý) chce, nic netbá HynStesk*

(31) *bud' já živ, nebo mrtev, bez tebe nepojedu BruncBaw*

Již od 15. stol. zanikají formy syntetického instrumentálu 3. os. – jsou nahrazovány opisem, tj. přací částice *ať, necht' (nechajť, nechajž, nechajžť, nechat', nechažť, necht', nechžť, nech)* + sloveso ve 3. os. indikativní přítentu.

Syntetická podoba imperativu 3. os. je v nč. silně frazeologizovaná a/nebo má archaický příznak:

přijd' království tvé, budiž světlo, pomoz / dejžto pán bůh, vem / sper to čert.

Některé imperativní formy se staly objektem gramatikalizace:

- *řict* → *rci* – *nercili* ‚nejen‘, *a+rci* ‚jistě, ano‘,
- *býti* → *bud'* – koordinátor libovolnostní *bud' – bud'*, později i disjunktivní *bud' – (a)nebo*,
- *bóh daj* → *bodej(t)* (viz níže),
- *nechatí* → *nechaj / nech(t)*,
- analytické imperativy typu *pojd'-Ø/-me/-te si tykat, koukej-Ø/-me/-me zmizet*.

V rozkazovacích větách se v nové češtině objevuje infinitiv (často jako prostředek verbální agrese nebo záměrné porušení řečové etikety):

(32) *Anče, Kubo, Hajnej, nestát, nekoukat, dělat!*

Doklady takových vět jsou ve stč, sporadické a zdá se, že se konstituují až na prahu moderní doby:

(33) *Tateři, když to vzvěděchu, za sě sě inhed zpodjěchu, neb spytáci byli řekli: „Nikohého sě nebátí kromě českého krále, toho nikoli nedočakati.“* DaIV

3.2 Věty přací

Typický reprezentantem přací částice a intonace.

a) Partikule **ké(ž)(t')** vznikla z ustrnulého nominativu stř. rodu tázacího zájmena *ký* a původně plnila spíše funkci tázací – nicméně nejstarší doklady již ze 14. stol.:

(34) *Tys jiným spomáhal z nemoci, ké sobě nynie můžeš spomoci!* HradUmuč

b) Částice **bodejt'** (*bóhdaj, bohday, bódaj, bodaj, bodejž*), ve významu ‚bodejt', kéž; ovšem; ať, aby' (podle MSS). Vedle ní existovala záporná varinta: *bóhdaj ne* ‚jistě, bodejt' ne'.

(35) *bodajž mi toto nebyla příčina k zatracení* RokPost

(36) *bodej ho hrom zabil* Rosa

Z uvedených stč. forem je zřejmé, že vznikla z imperativní věty ve 3. os.

bóh daj → *bodaj* → *bodej(+ž/t)*

c) Přací věty se tvoří také **kondicionálem**: auxiliár na začátku klauze:

(37) *I řekl jest Abraham k bohu: „By byl jedno zdráv Izmahel před tobú“* BiblOI Gen 17,18
‚kéž by Ismael žil blízko tebe' Útinam *Ismael vivat coram te*

Často se pojí s citoslovcem *o/ó*:

(38) *Ó by Ismahel živ byl před tebú* BiblPad

V této kombinaci se ještě vyskytoval v češtině střední doby, a dokonce se lze setkat s jistými náběhy k jejich gramatikalizaci do formy *oby*.

Nicméně již od nejstarší doby jsou nahrazovány formami s *aby* a *kdyby*:

(39) *abych já ještě, než umru, mého bratra uzřela* Pas

(40) *ó kdybychom raději zůstali za Jordánem!* BiblKral

d) Od střední doby se objevují přací věty s **infinitivem**:

(41) *Zvěsit takové vojáky!* 1626

Zřídka přací věty s **minulým indikativem** (jako jsou nč. arch. *zdrávi došli, vzal to das*):

(42) *když já umru, třebas se všechno propadlo! Vel.*

Diateze

V jazyce existují gramaické prostředky, které umožňují umístit slovesné aktanty do různých syntaktických pozic.

- (43) a. *Vedoucí mi slíbil, že se mi od příštího týdne zvýší plat.*
b. *Bylo mi slíbeno (vedoucím), že se mi od příštího týdne zvýší plat.*
c. *Mám slíbeno (od vedoucího), že se mi od příštího týdne zvýší plat.*
d. *Slíbili mi, že se mi od příštího týdne zvýší plat.*

Jednotlivé sémantické role jsou umísťovány do syntaktických pozic v závislosti na informačních záměrech mluvčího (k jeho záměru může patřit také to, že danou sémantickou roli ve větě vůbec nevyjádří).

Relace mezi aktanty (sémantickými rolemi) a jejich větněčlenskými realizacemi (subjekt a objekt) se charakterizují jako vztahy diateze.

Za základní diatezi (resp. věty s primární diatezí) jsou považovány **diateze subjektové**:

- (44) a. *Petr nařídil Pavlovi nemýt se.* (*Petr* = agens, *Pavlovi* = recipient, *nemýt se* = instrukce)
b. *Nemýt se bylo Pavlovi nařízeno (Petrem).*
c. *Pavel má (Petrem) nařízeno nemýt se.*

Kromě toho se ještě odlišují **diateze objektové** typu *Petr namazal chleba máslem* – *Petr namazal máslo na chleba.*

Typickými prostředky subjektových diatezí jsou:

- slovesný rod (*jsem nesen, staví se*),
- rezultativní konstrukce (*mám uvařeno, dostal vyhubováno, je vymalováno*),
- transpozice slovesných osob (*před ale píšeme čárku, jak si ustaleš, tak si lehneš, v televizi hlásili*).

Rozhodující roli plní pasivum.

Vyjadřování pasiva ve starší češtině

Obvykle se předpokládá, že stará čeština (podobně jako praslovanština) nedisponovala specifickými pasivními slovesnými formami.

K tomuto účelu užívala prostředků, které měly původně jinou gramatickou funkci a význam:

- (a) reflexivní formy slovesné (RFS) typu *chválí se*,
- (b) participiální konstrukce (PK) se sponovým slovesem *býti* a formou minulého pasivního participia typu *byl/ je/ bývá/ bude chválen*.

a) Reflexivní forma slovesná (RFS) byla zděděna psl. – na rozdíl od současné češtiny bylo až do 19. století možno ve větách s RFS vyjádřit původce děje (Štícha, 1988, 25):

(45) *krtsiechu se od něho v Jordáně* BiblDrážď, 3,6 babisabantur ab eo in Iordane ,dávali se od něho v Jordánu křtít' (přejato ze Štíchy, 1988, 24).

I když jsou RFS považovány za tradiční prostředek pasivizace, ve stč. památkách frekventovány mnohem méně než formy participiální.

b) Participiální konstrukce byly tvořeny kombinací jak určitých, tak neurčitých forem slovesa *býti* s příslušnými jmennými formami minulého pasivního participia *t*-ového či *n*-ového:

I. určitými

- a) *biech nesen* (sloveso *býti* ve formě imperfekta),
- b) *bych nesen* (sloveso *býti* ve formě aoristu),
- c) *byl jsem nesen* (sloveso *býti* ve formě prérerita),
- d) *jsem nesen* (sloveso *býti* ve formě přítentu),
- e) *budu nesen* (sloveso *býti* ve formě futura),
- f) *byl bych nesen* (sloveso *býti* ve formě kondicionálu),
- e) *budi (bud') nesen* (sloveso *býti* ve formě imperativu),

II. neurčitými

a) *jsa nesen* (sloveso *býti* ve formě přechodníku přítomného),

b) *byv nesen* (sloveso *býti* ve formě přechodníku minulého),

c) *býti nesen* (*nesenu*) (sloveso *býti* ve formě infinitivu).

Poslední citovaná forma infinitivu má ve starší češtině variantu *býti nesenu*, která se původně objevovala v těch případech, v nichž bylo spojení *býti nesenu* součástí fráze s dativní kontrolou:

(46) *a bylaž' by to nepěkná věc, pro své náboženstvie dáti svým_i býti obmeškánu_i* Štít ‚kvůli svému náboženství způsobit svým lidem újmu‘

Ve starší češtině byly v PK běžně elidovány přítomné formy slovesa *býti*, jak svědčí doklady z Alexandreidy:

(47) *onomu krev z srdce teče, // seho kůň po sobě vleče, // onomu uřata ruka, // sen se sotně drží luka* Alx ‚tomu krev ze srdce teče, toho kůň za sebou vleče, tomu byla uřata ruka, ten sotva drží luk‘

Užívání PK s elidovanou přítomnou formou slovesa *býti* se ještě objevovalo v češtině 19. století:

(48) *Jen biblí a o biblí čteno a psáno* Jungmann

PK měly původně, tj. v psl. a patrně i ve stč. status rezultativních, tj. stavových, a nikoli dějových konstrukcí.

Stč. konstrukce typu *byl – jest – bude nesen* tedy měly původně význam, který by šlo parafrázovat nč. jako ‚byl – je – bude (při)nesený‘.

Vedle stavového významu těchto konstrukcí však ve stč. začal nově pronikat význam dějový – patrně pod vlivem latiny.

LATINA	ČEŠTINA	
<i>laudor</i>	?	NE
<i>laudatus est</i>	<i>chválen jest</i>	ANO

Na rozdíl od domácích rezultativních PK tyto latinské pasivní konstrukce *laudatus est* měly gramatický význam minulého času!

A tak se ve stč. překladových památkách začalo užívat forem *jest chválen* ve významu minulého času, rekonstruovatelného ve významu nč. ‚byl (po)chválen‘:

(49) *dřevo ještě vsazeno jest* ŽaltWittb

Tyto pasivní formy byly v rozporu s časovým systémem češtiny:

minulost	přítomnost	budoucnost
<i>chválil jsem</i>	<i>chvám</i>	<i>budu chválit</i>
<i>chválen jsem</i>	?	?

Proto podléhá změnám.

Ještě ve stč.

minulost	přítomnost	budoucnost
<i>chválil jsem</i>	<i>chvám</i>	<i>budu chválit</i>
<i>chválen jsem</i>	<i>bývám chválen</i> <i>budiech chválen</i>	?

Od 16. století se začaly v minulém významu užívat formy typu *byl chválen*.

Teprve v průběhu 17. a 18. století došlo k definitivnímu zařazení pasivních forem do časového systému českého slovesa:

minulost	přítomnost	budoucnost
<i>chválil jsem</i>	<i>chvám</i>	<i>budu chválit</i>
<i>chválen jsem byl</i>	<i>chválen jsem</i>	<i>chválen budu</i>

S relikty původního stavu se však lze ještě setkat v češtině národního obrození:

(50) *Tito však národové již za nepamětných časův vpádem národův indoeurospkých bud podmaněni, anebo ze sídel svých dále k severu vytlačeni jsou* Palacký

Interpretaci pasivních funkcí PK ve starší češtině komplikuje fakt, že PK měly a v nč. stále mají rezultativní význam, zvláště tehdy, je-li participium dokonavého vidu. Přitom drtivá většina stč. dokladů PK je tvořena právě participii dokonavého vidu.

Prostředky deagentizace

Stč. se lišila od nč. v některých způsobech vyjadřování tzv. deagentnosti (tradičně v tomto případě hovoří tzv. *neosobní pasivu*): v neosobních větách, v nichž byl z pozice podmětu odsunut agens, se zpravidla užívaly věty s nevyjádřeným všeobecným konatelem (nulovým podmětem) ve 3. os. sg.:

(51) *potom pak odtud přijde do království, řečeného Tomochaim* CestMil ‚přijde se‘

Jen zřídka se ve stč. v této funkci objevují:

1) RFS:

(52) *čte se o jednom v kronice římské* Štít

2) PK:

(53) *by na lov v hojněj čsti jěno* LegPil ‚jelo se na hon v hojně nádheře‘

V nové češtině se v této funkci zpravidla užívá RFS.

České perfektum?

Ve stč. je doloženo rezultativní užití konstrukcí *mít* + pasivní participium

(54) *A když již na kříži rozpat stojieše, nad svú hlavú psáno jmieše* HradUmuč

(55) *Tak bychom měli jazyk rozvázán* Hus

V těchto případech však stejně jako v nč. není zřejmé, v jakém vztahu je k ději, jehož je daná situace výsledkem, subjekt:

(56) *Petr má v bytě vymalováno*

= *Petr vymaloval byt*

= *Malíři vymalovali Petrovi byt*

Vedle toho se však v nespisovných útvarech češtiny objevují náběhy ke ustálení *mít*-perfekta –Komárek (1981: 133) v nich spatřuje ekvivalenty německého perfekta *ich habe gechocht* ‚uvařil jsem‘:

(57) *mám uvařino* = uvařil jsem

(58) *Petr je odešlý / odejít* = Petr odešel

2. Vyjadřování modality možnosti, nutnosti a záměru

Mluvčí signalizuje, zda je děj/stav věty chápe jako možný, nutný nebo záměrný. Ve staré češtině se k jejímu vyjadřování užívaly tři způsoby

1. Modální slovesa

Tento způsob se ve staré češtině zatím jen krystalizoval. Původní praslovanská modální slovesa jsou

- *moci* (,mít moc‘),
- *chtieti*,
- *jmieti* (,vlastnit‘ modální funkce se vytvořila v kontextech, v nichž se vyjadřoval význam ,mít povinnost‘),
- *musiti/musěti*, *drbiti* jsou slovesa přejatá ze staré horní němčiny *muozzan*, *durfan* (dnešní *müssen*, *dürfen*), *drbiti* velmi brzo zaniklo,
- *neroditi* (sloveso odvozené z *rad*, *radši*), které zaniklo v 16. stol.
- *ráčiti* (zdvořilostní slovesa odvozené z *radši*)
- *směti* získalo modální význam ekvivalentní novočeskému až v dalším vývoji, ve staré češtině mělo význam ,odvážit se‘ (dochováno v deverbativním adjektivu *smělý* ,odvážný‘)

2. Infinitivní konstrukce

Dominantní postavení měla ve staré češtině konstrukce VF_{být} (– S_{dat}) – INF

Vyjařovala význam nutnosti (59), náležitosti (60) a možnosti (61):

(59) *mněť jest s tohoto světa sníti* Hrad ,musím umřít‘

(60) *což sem kázal napsati, tomuť jest tak ostati* Hrad ,to tak má zůstat‘

(61) *nejednu pohanskú paní bieše viděti slziece* LegKat

Plyne z významu infinitivu, který z původního zřetelového významu získává význam možnostní.

Vzniklo z posesivních dativních konstrukcí typu *est mihi liber* (doslova ,je mi kniha‘), zbytky takový posesivních konstrukcí lze pozorovat ve stč.

(62) *lech, jemužto jmě bieše Čech* Dal ,náčelník, který se jmenoval‘

Pozice dativu rozhodovala o nutnostním nebo možnostním významu; dativ, původně pád posesoru, se stal syntaktickou pozicí referujících entitě, která je modalitou obdarována (hodnotí se jako **vazba dativu s akuzativem**)

Infinitivní modální konstrukce se zachovaly do nové češtiny jen po slovesech smyslového vnímání s objektem v akuzativu (*je vidět Sněžku, je cítit smrad*).

V modální funkci se v nové češtině infinitivy užívají ve specifických funkcích, vesměs vývojově mladších

Možnostních

(63) *Je vidět Sněžku, Je cítit smrad*

Náležitostních

(64) *Být či nebýt*

(65) *Je kam jít*

Nutnostních

Nekecat – dělat!

3. Přísudek jmenný s modálními částicemi

Ve staré češtině jen omezený repertoár částic: *lzě, nelzě, třeba, netřeba, potřeba potřébie*.

Již ve stč. období se pro vyjadřování modalit se začala absolutní (neshodná) forma slovesa *moci může*, často v apokopované podobě *móž* (později *můž*). Již ve stč. období se pro vyjadřování modalit se začala užívat absolutní (neshodná) forma podoba slovesa *moci může*, popř. v apokopované formě *móž* (později *můž*).

V 1. pol. 19. století se po vzoru ruštiny začaly užívat modální částice se zakončením *-o*: *možno, nutno, dlužno...*